

Transformace a modernizace po Japonsku aneb čeští sociologové v Říši vycházejícího slunce

Frekvence studijních, přednáškových a výzkumných pobytů českých i slovenských, také však např. polských a maďarských sociologů v Japonsku v průběhu devadesátých let výrazně vzrostla. Je to zásluhou aktivity řady institucí univerzitních, nadačních i občanských a samozřejmě i několika jednotlivých japonských sociologů, především profesorů Akihiro Ishikawy, Yoshimoto Kawasakiho a dalších z Chuo University v Tokiu a profesora Tadayuki Hayashiho ze Slavic Research Center Hokkaido University v Sapporu. Rovněž návštěvy japonských sociologů v českých zemích a na Slovensku i v jiných postsocialistických a dalších evropských zemích jsou častější. Přibývá mezinárodních komparativních výzkumů, nejčastěji iniciovaných japonskou stranou, na nichž se podílejí sociologové evropských zemí, včetně Slovenska a Česka. Kromě trvale se rozvíjejících osobních a institucionálních kontaktů hraje v tomto pozoruhodném trendu určitou úlohu i příbuznost tematiky, kterou se zeměpisně navzájem tak vzdálení sociologové zabývají. Problémy industriální a postindustriální modernizace, navazující s jistým zpožděním na modely uplatněné ve vyspělých zemích Západu, avšak řešené s přihlédnutím k řadě okolností specifickými, inovativními postupy, jsou do jisté míry společné, stejně tak jako nezbytnost transformovat sociální a institucionální systémy tak, aby modernizačním procesům napomáhaly.

V březnu 2000 jsem měl možnost absolvovat měsíční přednáškový a studijní pobyt v Chuo University. V téže době byla na studijní cestě v Japonsku i Z. Mansfeldová, vědecká pracovnice našeho ústavu (Sociologický ústav AV ČR). Spolu s ní jsme přednesli poznatky z našich výzkumů (mj. z výzkumu „Deset let transformace“ z podzimu 1999, vedeného M. Tučkem) a teoretických prací nejprve ve Slovanském výzkumném středisku v Sapporu. Zaslíbené a zajímavé diskuse se zúčastnili pracovníci této instituce, která již v roce 1997 vydala dvě velmi poučné publikace navazující na mezinárodní setkání věnovaná novým pro-

cesům v tzv. postkomunistických zemích (T. Hayashi (ed.), *The Emerging New Regional Order in Central and Eastern Europe*, Sapporo, SRC HU 1997; T. Hayashi a G. Jukes (eds.), *Building Nation, State and Regime. Some Post-Communist Examples*, Sapporo, SRC HU 1997). Obdobná prezentace na půdě Institutu sociálních věd Chuo University v Tokiu byla o to hlubší a náročnější, že se jí aktivně zúčastnil jeden z nejvýznamnějších japonských sociologů, profesor Ken'ichi Tominaga. I zde diskuse navazovala na předchozí akce a publikace Institutu (Y. Kawasaki a A. Ishikawa (eds.), *Market Economy and Social Justice*, Tokyo, Chuo University Press 1994; Y. Kawasaki a S. Sonoda (eds.), *Globalization in East Asia: Past and Present*, Tokyo, Chuo University Press 2000).

Není náhodou, že na půdě obou hostitelských institucí zazněly u příležitosti našich přednášek, také však při nedávno uspořádaných jiných diskusích i v dostupných publikacích nové a podnětné myšlenky týkající se specifických problémů postsocialistické transformace a modernizace. Je to skutečně dáno příbuzností dlouhodobějších i aktuálních problémů, která se zračí i v účasti hostů ze střední a východní Evropy. Studium literatury získané péčí hostitelské instituce, celá řada diskusí s odborníky, účast na dvou shromážděních Společnosti japonsko-česko-slovenského přátelství v Ósace a Tokiu, návštěva několika velkých měst a řady historicky kulturních a přírodních pamětihodností rozšířily zdroje našich informací o současném Japonsku. Spojení hluboce zakořeněného tradicionalismu prostředí a některých stránek společenských vztahů i chování s výraznými úspěchy průmyslové a na ni – byť nikoli bez nesnází – navazující postindustriální modernizace, směřující ke společnosti informace a vědění, je nesporně charakteristickým rysem soudobého Japonska, jak se zformovalo 55 let po válce, která zanechala v troskách nejen Hirošimu a Nagasaki, nýbrž také konvenčními zbraněmi totálně zničené Tokio a celou řadu dalších japonských velkoměst a celou zemi ve stavu hlubokého úpadku a bídy. Toto spojení není jen vnějškové: ani v denním způsobu života Japonců nezaniká pod tlakem okázalé hypermodernity a dryáčnické velkoreklamy (jež ovšem do Japonska do jisté míry

pronikají stejně jako do kterékoli jiné vyspělé země) jeho prostota, neokázalost a skromnost stejně jako organické sepětí s historicky zděděným prostředím. Nápadnými okolnostmi, napomáhajícími spojení tradice a modernity, jsou nezdolná pracovitost a stále ještě mimořádná skromnost a ukázněnost převládající části japonského obyvatelstva; pragmatická racionalita jeho vše kontrolující byrokracie a managementu: kooperace státu a velkého i středního soukromého kapitálu; vysoká schopnost nápodoby importovaných vzorů; specifický vztah nápodoby, ekonomické spolupráce a oboustranné agresivní ekonomické konkurence, jaký se vytvořil mezi vítěznými USA a poraženým Japonskem: zčásti poválečným tlakem americké okupační správy vynucená a zčásti stále výraznější dobrovolná demokratizace a „zobčanšťování“ země; demilitarizace ekonomiky; v neposlední řadě pak střídavý charakter vztahu obou základních církví, státu (úplná odluka) a obyvatelstva, nad jehož zachováním bdí platné zákony a fungující úřady. Vcelku vzato je Japonsko zemí, která za velmi obtížných okolností dosáhla velkého úspěchu v modernizačním procesu a zvyšování národního bohatství (včetně mezd) postupy dílem převzatými, dílem však zcela originálními. V tomto směru může být příkladem nejen zemím někdejšího tzv. třetího světa, nýbrž i řadě zemí postsocialistických, mj. České republice, s níž má společný vysoký stupeň průmyslového rozvoje a mnohé jiné problémy, např. rychlé stárnutí populace a jisté ekonomické obtíže stagnačního charakteru související s přechodem od přežívajících pozůstatků extenzivního průmyslového rozvoje k postindustrialismu. I v Japonsku jsou veřejným míněním silně pociťovány důsledky minulých korupčních afér stejně jako poprvé po dlouhé době vzniknuvší, ovšem zatím nevysoká nezaměstnanost kolem 5 % pracovní síly.

Můj studijní pobyt mi umožnil seznámit se podrobněji s dílem dvou významných japonských sociologů, jejichž myšlenky mohou být zajímavé pro českého čtenáře.

Souhrnné vyličení vývoje japonské sociologie ve vztahu k vývoji společnosti po druhé světové válce podal jeden z jejich seniorů, Ken'ichi Tominaga, žák Parsonsův, s nímž jsem se setkal poprvé již v roce 1969 při návštěvě Harvardské univerzity, později dlouho-

letý profesor Tokyo University. Začínal teoretickým náčrtem vztahu sociálního systému a historického procesu industrializace, tedy teorií sociální změny navazující na teoretický odkaz M. Webera a na dílo T. Parsonse (K. Tominaga, „Growth, Development, and Structural Change of the Social System“, in *Explorations in General Theory in Social Science: Essays in honor of Talcott Parsons, Vol. 2*, ed. by J. J. Loubser, New York, The Free Press 1976). Ve své poslední studii („Sociology in Postwar Japan and its Problems“, Typescript prepared for a contribution to *Jahrbuch für Soziologiegeschichte*) ukazuje, jak se v poválečném období pod silnými zahraničními vlivy odehrál souboj idejí mezi marxistickým, a vůbec konfliktualistickým pojetím sociologie, orientovaným na vyostřování vztahu mezi kapitalismem a socialismem a teorií modernizace, vycházející z pozdní parsonsové tradice. Podobný typ střetu byl zaznamenán i v poválečné historii sociologie německé (K. H. Ruffmann a H. Altrichter (eds.), *In 'Modernisierung' versus 'Sozialismus'. Formen und Strategien sozialen Wandels im 20. Jahrhundert*, Erlangen, VDGZF 1983), a to nikoli náhodou. Tominaga v jiné své práci („Introduction: Stages of the Development of Modernization Theory and the Point of View of Late Starting Countries“, *International Review of Sociology* 1991, No 3, 69-82) poukázal na četné analogie v poválečném společenském vývoji Japonska a Německa, diktované podobným stupněm vývoje v minulosti i společnými osudy zemí poražených ve druhé světové válce, jejichž nejvýraznější modernizace probíhala ve zpoždění za Spojenými státy až od šedesátých let. Podobně jako v jiných jihovýchodoasijských zemích i v Japonsku sovětská perestrojka a porážka sovětského bloku ve studené válce vedly k ústupu vlivu marxistické sociologie a k přechodnému vzrůstu vlivu extrémních postmoderních a krajně liberálních reakcí. V současné době však se sociologie modernizace znovu dostává do popředí zájmu jako rovnocenný konkurent tohoto nového radikálního proudu.

Tominaga („A Theory of Modernization and Social Change of the Non-Western Societies: Toward a Generalization from Japan's Experiences“, *International Review of Sociology* 1991, No 3, 95-120) analyzuje modernizaci

v několika základních dimenzích: ekonomické, politické, společenské a kulturní. Přesto, že uznává rozhodující vliv kulturní difúze ze Západu pro modernizaci Japonska a postupně i celé řady dalších „nezápadních“ společností, odmítá chápat jejich modernizaci jako pouhou „westernizaci“. Konstatuje existenci jisté specifické nevyváženosti v jejich modernizaci podle jednotlivých dimenzí. Jde především o specifické problémy poněkud archaického rodinného a příbuzenského systému, včetně pouze pomalu se měnícího postavení ženy, o zpoždování modernizace na vesnici a posléze o zvláštnosti charakteru japonského podniku (o nichž podrobněji viz níže). Tyto okolnosti brzdí procesy modernizace a vtiskují jim svébytný ráz. Zaznamenejme však, že v posledních letech dochází k výrazným změnám ve všech třech oblastech, mj. v souvislosti s generační obměnou a s výše zmíněnými ekonomickými obtížemi a jejich překonáváním. Tyto změny poznamená proměňující životní styl zejména mladší generace. Od osmdesátých let se v japonské literatuře objevují už díla pojednávající o postindustriálním vývoji spojeném s informatizací (Y. Masuda, *The Information Society as Post-Industrial Society*, Tokyo, IIS 1981).

Zatímco senior Ken'ichi Tominaga v řadě svých studií publikovaných v angličtině, francouzštině a němčině a v sérii knih vydaných v japonštině (v tomto případě soudě podle překladu jejich titulů do angličtiny) klene smělý oblouk od obecné teorie sociální změny přes teorii modernizace a její varianty platné pro „nezápadní“ země až po analýzu japonského společenského systému a jeho reflexe poválečnou sociologií, druhý sociolog, o němž mám možnost referovat, je dnes příslušníkem starší střední generace, aktivně činným v mezinárodních komparativních výzkumech podnikové sféry, z nichž mnohé zahrnují i státně socialistické a později postsocialistické země. Je to již zmíněný Akihiro Ishikawa. V knize referující o výsledcích výzkumů z let 1984-1985 a 1994-1996, v jejichž realizaci hrál významnou vedoucí úlohu (R. Martin, A. Ishikawa, M. Csaba a F. Consoli (eds.), *Workers, Firms and Unions. Industrial Relations in Transition*, Frankfurt a. M., Peter Lang 1998) jsou publikovány texty týkající se výsledků

výzkumu „průmyslových vztahů v přechodu“, tj. vývoje vztahů pracovníků, firem a odborů v Česku, Číně, ve Finsku, Francii, Itálii, Japonsku, Maďarsku, Německu, Polsku, na Slovensku, ve Slovinsku a Švédsku, v další výzkumné zprávě (A. Ishikawa, R. Martin, W. Morawski a V. Rus (eds.),) doplněny ještě o Koreu a Španělsko. Podobnou problematikou se zabývá i v komparativním výzkumu podniků v Japonsku, Korejské republice a Česku. Zaznamenejme s potěšením, že jedním z významných zdrojů inspirace byl pro tehdy teprve začínající kariéru vědeckého pracovníka pobyt v Československu koncem šedesátých a v průběhu sedmdesátých let. Ishikawa téměř doslova sdílel tehdy osudy českých sociologů usilujících o přesnější analýzu české „křižovatky dějin“ a trestaných za to vytlačení z akademické vědy do inferiorních institucí. Spolupracoval tehdy mj. i s O. Sedláčkem a dnes již zesnulým D. Slejškou.

Své kontakty s českým a slovenským prostředím nikdy nepřerušil, soustavně studoval vývoj v Československu i v obou jeho dědičských republikách a napsal řadu informativních textů o vývoji české i slovenské společnosti a jejich způsobu života, většinu z nich v japonštině. Postupně své kontakty rozšířil i na další socialistické, dnes postsocialistické země. Stal se jedním ze zasvěcených znalců jejich vývoje a sociologické literatury, která jej analyzuje (Viz např. „Socialism and Social Inequality: A Viewpoint“, in *Socialism and Social Inequality*, ed. by A. Ishikawa et al., Tokyo, Chuo University 1981; „Russian and East European Studies“, *International Journal of Japanese Sociology* 1997, No 6: 31-42). Byl jedním z prvních zahraničních sociologů, kteří upozorňovali na nezbytnost uvážlivého historicko-transformačního přístupu k problematice vývoje po roce 1989 („Patterns of Work Identity in the Firm and Plant: An East-West Comparison“, in *Labour Relations in Transition in Eastern Europe*, ed. by G. Széll, Berlin-New York, Walter De Gruyter 1992).

Na tomto místě však chci upozornit hlavně na úlohu A. Ishikawy ve vyjasňování specifik japonské modernizace, jak ji viděl skrze vývoj sociologické literatury zkoumající podnikovou sféru a její management („A Survey of Studies in the Japanese Style of Management“.

Economic and Industrial Democracy 1982, Vol. 3: 1-15). V poměrně krátké, avšak podle mého názoru vysoce informativní studii klíčového významu analyzuje autor jednotlivé etapy vývoje japonské sociologie podniku. V těsně poválečném období a v letech padesátých se japonští sociologové a ekonomové na vlně demokratizace prosazované americkými silami soustředili na kritiku „předmoderních“ a „polo-feudálních“ rysů japonské společnosti a podnikové sféry. Jedním z nich byla vazba rozvíjející se japonské městské kapitalistické ekonomiky na nekvalifikované pracovní síly zůstávající ve spojení s tradiční japonskou vesnicí. Tento pohled však byl překonán rychlým vývojem průmyslové technologie a v souladu s tím se pozornost soustředila spíše na změny na straně poptávky po pracovní síle tj. na modernizaci podniků, než na její zdroje. Druhým terčem kritiky se stal jev označovaný jako „familismus“, jímž se rozumělo pronikání rodinného principu hospodaření ve vesnice do městského podnikání, tj. do vztahů mistr – učeň, zaměstnavatel – zaměstnanec a nadřízený – podřízený.

Empirické a historické studie ze šedesátých let identifikovaly jako jeden z klíčových rysů japonských industriálních vztahů princip seniority až paternalismu ve vztahu nadřízeného a podřízeného s jeho kořeny v poválečném utváření pracovní síly, procesu jejího získávání kvalifikace, jakož i tradičních rysech japonského společenského uspořádání. V procesu postupného překonávání původního primitivního familismu typického pro poválečnou mobilizaci pracovní síly a pečlivějšího studia empirie byl tento jev redefinován jako „manažerský familismus“. Oba zmíněné principy vyústily ve známý jev dlouhodobé ekonomické a sociální jistoty ve vztahu podniku a pracovní síly a extrémní oddanosti zaměstnanců zájmům podniku, který skutečně existoval a do jisté míry přežívá v japonských podnicích, jsa ovšem v období ekonomických potíží stále více narušovan růstem nezaměstnanosti a značným rozšířením práce na částečný úvazek. Ishikawa konstatuje, že v šedesátých letech se existence těchto jevů stala základem diskuse o vztahu obecného a specificky národního v japonské modernizaci.

V sedmdesátých letech, v období japonských ekonomických úspěchů, bylo uvedené

kategoriální schéma doplněno o pojem „groupism“ – po našem pravděpodobně „kolektivismus“ – jako protiklad individualismu a s ním spojený důraz na harmonii v industriálních vztazích jako kulturní a psychologická charakteristika japonské pracovní síly a podnikového managementu, vznikající pod vlivem tradičního japonského způsobu života. Jiní sociologové naopak zdůrazňovali přechodnost této charakteristiky a zbytečné přeceňování jejího významu z hlediska následného vývoje technologie a managementu. V druhé polovině sedmdesátých let se staly otázky specifík a obecných rysů japonských průmyslových vztahů předmětem několika srovnávacích výzkumů, jež však Ishikawa považuje za nedostatečně sofistikované. Proto na počátku osmdesátých let navrhuje organizaci systematických a dobře propracovaných mezinárodních komparativních výzkumů. Jak již bylo uvedeno, sám se spolu s dalšími ujímá jejich projektování a realizace. Příspěvek japonských sociologů v již připomenutém sborníku (A. Ishikawa a T. Shiraishi, „Japanese Employees' Attitudes in Transition: 1984-1994“, in *Workers, Firms and Unions. Industrial Relations in Transition*, ed. by R. Martin, A. Ishikawa et al., Frankfurt a. M., Peter Lang 1998) ukazuje, že v podmínkách ztížené situace japonské ekonomiky v devadesátých letech ve srovnání s přechodnou konjunkturou osmdesátých let některé specifické rysy sociální a psychické atmosféry japonských podniků ustupují do pozadí (zaměstnanci si o něco méně stěžují na délku pracovní doby a více na nedostatečnou jistotu trvalé zaměstnanosti, popř. na neuspokojivé vnitropodnikové výhody), jiné však se spíše upevňují (např. vnímání vyšších i středních manažerů jako součástí kolektivního „my“). V následné zprávě Ishikawa a le Grand („Workers' Identity with the Management and/or the Trade Union“, in *Workers, Firms and Unions, Part 2*, ed. by A. Ishikawa, R. Martin et al., Frankfurt a. M., Peter Lang 2000) vytvářejí typologii identifikace pracovníků s managementem a odbory, v níž se Japonsko spolu s Maďarskem a Švédskem ocitá ve skupině, v níž převládá duální identifikace jak s manažery, tak s odbory. To vše by svědčelo o tom, že specifický typ japonského podnikového kolektivismu, oceňovaný i mnoha ekonomy a sociology na západě, může být i nadále funkč-